

Het electoraat van de Centrum Partij/ Centrum Democraten in de periode 1982-1992

Peer Scheepers, Rob Eisinga en Jan Lammers*

Summary

The electorate of the radical right in the Netherlands over the period 1982-1992

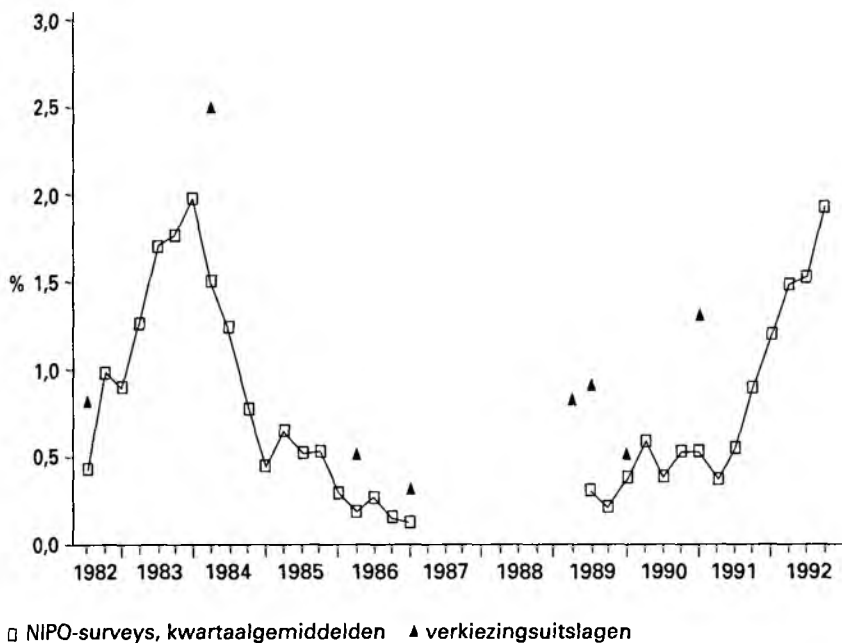
There are only few studies on the characteristics of the electorate of the Centrum Partij/Centrum Democraten. First, this electorate is described in terms of sociological characteristics, based on accumulated data gathered during the period 1982-1992. Second, fluctuations in this electorate are described over the last decade. Third, several hypotheses derived from two theories concerning the electorate of the former fascist parties are tested. According to the economic interest theory, especially manual laborers and self-employed people are predisposed to vote for extreme right-wing parties. These hypotheses were as yet not falsified. According to the symbolic interest theory, especially socially disintegrated people are predisposed to vote for extreme right-wing parties. These hypotheses were also not falsified. Especially youngsters, people living on social security, unchurched, people living in the big cities of the provinces in the west of the country and people who had previously turned their back on politics appeared to vote for these parties.

1. Inleiding

Recentelijk hebben de zogenaamde extreem-rechtse partijen in de ons omringende landen electorale successen geboekt (Elbers & Fennema, 1993). In België sprak in 1991 bij landelijke verkiezingen 6,8 procent van het totale electo-

* Alle auteurs zijn werkzaam bij de Katholieke Universiteit te Nijmegen. De eerste auteur is universitair hoofddocent bij de vakgroep Sociologie. De tweede auteur is als KNAW-onderzoeker verbonden aan de vakgroep Methoden en Technieken. De derde auteur is universitair hoofddocent bij de vakgroep Methoden en Technieken.

raat haar voorkeur uit voor het Vlaams Blok. In Vlaanderen bedroeg dit percentage evenwel ruim 10 procent (Gysels, 1992). In Duitsland wisten de Republikaner in 1989 zo'n 9 procent van de stemmers achter zich te krijgen (vgl. Stöss, 1989, 1990). Bij verkiezingen in de deelstaat Hessen wisten zij dit electorale succes te prolongeren (ruim 8 procent: NRC Handelsblad, 8 maart 1993). En in Frankrijk bleek een vrij stabiel electoraat van zo'n 12 procent te bestaan dat zowel bij de Europese als bij de nationale verkiezingen haar stem uitbracht op het Front National (NRC Handelsblad, 22 maart 1993). In Nederland heeft het electoraat van de toenmalige Centrum Partij en van de huidige Centrum Democraten nogal gefluctueerd.

Figuur 1. CP/CD stemmen volgens NIPO-surveys en verkiezingsuitslagen, 1982-1992

Uit figuur 1 blijkt dat de toenmalige Centrum Partij zich in het begin van de jaren tachtig kon verheugen op een toestroom van kiezers die haar voorlopige hoogtepunt bereikte bij de verkiezingen voor het Europeparlement in het voorjaar van 1984. We beschouwen deze periode als *de eerste electorale golf* van extreem-rechts. Daarna verloor de partij evenwel weer zeer snel haar aanhang

omdat zij veelal op negatieve wijze in de publiciteit kwam. Deze periode mag beschouwd worden als *de eerste electorale neergang*. De belangrijkste reden daarvoor was dat er binnen de partij een richtingenstrijd losbarstte tussen gematigden en radicalen. Deze strijd werd in het openbaar uitgevochten en leidde uiteindelijk tot het roeyement van de partijleider Hans Janmaat. Die deed evenwel geen afstand van zijn zetel in de Tweede Kamer, maar richtte een nieuwe partij op: de Centrum Democraten (Van Donselaar, 1991). In de daarna volgende verkiezingen (voor de Tweede Kamer alsook voor de Provinciale Staten) deden zowel de Centrum Partij als de Centrum Democraten mee, maar geen van beiden kreeg zoveel stemmen dat zij een zetel in de betreffende democratische organen konden veroveren. Deze periode noemen we de *periode van stabiele marginaliteit*. Maar de Centrum Democraten maakten in 1989 onder leiding van Janmaat een rentree in de Tweede Kamer. En begin jaren negentig lijkt deze partij wederom met een opmars bezig te zijn. Dit blijkt uit de verkiezingsuitslagen maar ook uit opiniepeilingen van het NIPO (zie figuur 1). In een bepaalde week werd vastgesteld dat zo'n 3,4 procent van de kiezers een stem op de CD zou uitbrengen wanneer er verkiezingen zouden worden gehouden voor de Tweede Kamer, wat zou resulteren in 5 zetels (NRC Handelsblad, 16 maart 1993).¹ Deze periode benoemen we als *de tweede electorale golf*.

De politieke reacties op deze electorale successen zijn meestal zeer eensgezind. Politici uit alle kampen reageren met afschuw. Zij grijpen stevast de gelegenheid aan om het grote publiek te waarschuwen voor het mogelijke gevaar van de extreem-rechtse partijen. Zij refereren daarbij, expliciet of impliciet, naar de fascistische partijen van de jaren dertig. Zij roepen daarbij in herinnering dat deze partijen zich in eerste instantie vaak schuldig maakten aan (dreiging met) geweld tegen medeburgers; en in tweede instantie aan collaboratie met de Duitse bezettingsmacht die gewelddadig oprad tegen bepaalde categorieën burgers.²

2. Vraagstellingen

Hoewel de herinnering aan deze verschrikkelijke episode uit de moderne geschiedenis onder andere door politici levendig wordt gehouden, zijn er desalniettemin burgers die hun stem uitbrengen op deze politieke partijen. De eerste vraag die we aan de orde willen stellen heeft betrekking op het sociologische profiel van het extreem-rechtse electoraat: welke sociologische categorieën stemden er in het afgelopen decennium (1982-1992) op de Centrum Partij respectievelijk op de Centrum Democraten? Aangezien we in figuur 1 reeds hebben kunnen constateren dat dit electoraat aan sterke schommelingen onderhe-

vig is geweest, behoeft deze algemene vraag wellicht specificatie met betrekking tot de verschillende periodes van opkomst en neergang. Daarom is de tweede vraag: welke trendmatige veranderingen vertoonde dit electoraat in het afgelopen decennium? Deze vragen verwijzen naar beschrijvende analyses. De derde vraag heeft meer een toetsend karakter. Daartoe zullen we in het kort twee theorieën beschrijven waaruit we hypothesen destilleren die betrekking hebben op de kwestie welke sociologische kenmerken nu de kans vergroten dat men voornemens is om op deze partij(en) te stemmen.

3. Theorieën over het extreem-rechtse electoraat

Het bestaande onderzoek naar het extreem-rechtse electoraat is overwegend exploratief van aard: in enkele studies beschrijft men, zonder vooraf expliciet geformuleerde hypothesen, het electoraat naar een aantal gebruikelijke kenmerken (Van Donselaar & Van Praag, 1983; De Hond, 1983). Ook in recentere buitenlandse studies lijken onderzoekers in het duister te tasten over de vraag welke kenmerken op theoretische gronden in het bijzonder relevant zouden kunnen zijn voor dit electoraat (Klaer et al., 1989a, 1989b, 1989c; Husbands, 1984, 1991; Swyngedouw et al., 1992).

Er zijn evenwel theoretische aanzetten die suggereren dat enkele inmiddels klassiek geworden theorieën ten aanzien van het electoraat van de toenmalige fascistische partijen (vgl. Childers, 1983; Falter, 1981, 1991) eveneens vruchtbaar zouden kunnen zijn bij de beschrijving van (de aanwas van) het huidige electoraat (Stöss, 1989; Loch, 1992). Er zijn twee theorieën die specifiek gaan over de sociologische karakteristieken van het electoraat van de toenmalige fascistische partijen.

De meest wijdverbreide these op dit terrein stamt van Lipset (1960/1981; vgl. Kater, 1983 en Childers, 1983). Hij constateerde dat in 1930 met name de middenklassen op de NSDAP stemden.³ Hij verklaarde deze bevinding met de theorie dat sociale klassen in het algemeen op die politieke partij stemmen die claimt de economische belangen van de desbetreffende sociale klasse te behartigen. Dit zou met name het geval zijn ten tijde van sociaal-economische crises: onder de omstandigheden dat de desbetreffende sociale klasse hetzij in onzekerheid verkeert over de houdbaarheid van haar sociale positie hetzij meent dat haar sociale positie wordt bedreigd. Daarom zouden met name de middenklassen op de NSDAP hebben gestemd omdat die partij bepaalde sociale en etnische groepen, zoals bijvoorbeeld de joden, aanwees als de zondebok voor de sociaal-economische malaise. Falter (1981, 1991) meent dan ook dat deze theorie een 'theorie van (bedreigde) economische belangen' genoemd mag worden.

Een tweede belangrijke theorie stamt van Arendt (1951) en Bendix (1952). Deze theorie is nadien nader geëxpliciteerd door met name Kornhauser (1960); Billig (1978), Falter (1981, 1991) en Falter & Schumann (1988). Bendix operde dat het electorale succes van de NSDAP in 1930 vooral was gebaseerd op de toestroom van mensen die voordien nog niet hadden mogen stemmen alsook op de toestroom van mensen die voordien geen gebruik hadden gemaakt van hun stemrecht.⁴ In tegenstelling tot Lipset meende Bendix dat er binnen dit electoraat geen oververtegenwoordiging bestond van welke sociale klasse dan ook. Het kenmerkende van dit electoraat zou juist zijn, dat het bestond uit een atomische massa met een afkeer van het politieke systeem. Bendix en nadien Kornhauser verklaarden deze bevinding met de theorie dat individuen die hetzij nog niet zijn geïntegreerd hetzij al dan niet vrijwillig gedesintegreerd zijn geraakt van de sociale en politieke instituties, op een politieke partij stemmen die hen nieuwe integratiekaders biedt.⁵ Dat zou in het bijzonder gelden ten tijde van sociaal-economische crises: onder omstandigheden dat grote categorieën van de bevolking dreigen te verpauperen, zouden integratieve netwerken uiteenvallen.⁶ Volgens deze theorie zouden nog niet geïntegreerde en/of gedesintegreerde individuen belang hechten aan het nationalisme dat door deze partijen wordt uitgedragen. Dat nationalisme zou vooral op symbolische wijze refereren aan nieuwe integratiekaders waaraan deze individuen behoefte zouden hebben. Op grond daarvan zou deze theorie een 'theorie van symbolische belangen' genoemd kunnen worden.

Dat deze theorieën nog altijd relevant zijn voor de beschrijving van het electoraat van de huidige extreem-rechtse partijen, moge beargumenteerd worden op grond van de studies die handelen over de ideologie van deze partijen. Deze ideologieën variëren natuurlijk van land tot land. Desalniettemin zijn er enkele elementen die bij vrijwel al deze partijen in een of andere vorm aanwezig zijn (vgl. Maolain, 1987; Elbers & Fennema, 1993). Ten eerste nemen deze partijen vrijwel allemaal een negatief standpunt in tegenover allochtonen: hun komst dient te worden beperkt en het vertrek van de aanwezige allochtonen dient te worden bevorderd. En ten tweede nemen zij vrijwel allemaal een positief standpunt in inzake de nationale identiteit: die dient beschermd te worden en/of nieuw leven te worden ingeblazen.⁷ Deze ethnocentrische standpunten worden omgezet in allerlei beleidsopties waarbij de wettelijke gelijkberechtiging van allochtonen met voeten wordt getreden. Als dit beleid zou worden uitgevoerd, zouden allochtonen in nog sterkere mate dan nu reeds het geval is (Penninx, 1988) worden achtergesteld op de arbeidsmarkt, op de huisvestingsmarkt, in het systeem van sociale zekerheid et cetera, ten voordele van autochtonen. Nu is uit eerdere studies reeds gebleken dat stemmen op extreem-rechtse partijen juist wordt ingegeven door ethnocentrische motieven (vgl. Von Beyme, 1988;

Mitra, 1988; Billiet, Swyngedouw & Carton, 1992; Billiet, Eisinga & Scheepers, 1992; De Witte, Billiet & Scheepers, 1993; Billiet & De Witte, 1993). Hieruit kan wellicht worden afgeleid dat de denkbeelden van het electoraat van extreem-rechtse partijen ten minste op bepaalde aspecten overeenkomen met de ideologie en/of propaganda van dergelijke partijen.

Ook in Nederland staan de Centrum Democraten een dergelijk beleid voor, alhoewel dat minder duidelijk wordt geformuleerd: er bestaat een groot verschil tussen wat 'backstage' en 'frontstage' wordt geuit (Van Donselaar, 1991). Het is evenwel mogelijk dat de CD een aantrekkelijk politiek alternatief is enerzijds voor diegenen die menen dat allochtonen hun economische belangen bedreigen en anderzijds voor diegenen die menen dat allochtonen hun symbolische belangen bedreigen.

4. Hypotheses

Op grond van de theorie van de economische belangen zou men kunnen hypothetiseren dat extreem-rechtse partijen vooral in trek zijn bij die sociale klassen die zich in het algemeen in sociaal-economisch opzicht bedreigd voelen, maar in het bijzonder door allochtonen. Uit eerdere studies is naar voren gekomen dat dergelijke gevoelens vooral leven bij kleine zelfstandigen en bij (geschoolde en ongeschoolde) handarbeiders (vgl. Eisinga & Scheepers, 1989). Daaruit leiden we de hypothesen af dat met name:

1a. kleine zelfstandigen

1b. en handarbeiders op de Centrum Democraten stemmen.

Op grond van de theorie van de symbolische belangen zou men kunnen hypothetiseren dat extreem-rechtse partijen vooral in trek zijn bij diegenen die sociaal gedesintegreerd zijn. Daarover bestaan vooralsnog geen empirische gegevens. Desalniettemin kunnen we op grond van de bovenstaande stelling de hypothesen afleiden dat met name die mensen die geen lid zijn van de een of andere intermediaire maatschappelijke institutie (gezin, vakbond, kerk, politieke partij), stemmen op de Centrum Democraten. Wellicht geldt met name voor jongeren dat zij zich los hebben gemaakt van het ouderlijk huis maar nog niet zelf een gezin hebben gesticht. Om die reden veronderstellen we dat jongeren beschouwd mogen worden als niet verbonden aan de institutie van het gezin. Dit leidt tot de concrete hypothesen dat met name:

2a. jongeren,

2b. diegenen die geen lid zijn van een vakbond,

2c. diegenen die onkerkelijk zijn,

2d. diegenen die geen lid zijn van een politieke partij, op de Centrum Democraten stemmen.

Daarnaast zou gehypothetiseerd kunnen worden dat ook die mensen die, al dan niet vrijwillig, niet opgenomen zijn in het maatschappelijk/politiek leven, op de Centrum Democraten stemmen. Daarvoor bestaan enige empirische aanwijzingen. Zo toonden Falter en Schumann (1988) aan dat met name werklozen een stemintentie voor extreem-rechtse partijen uitspraken. Daaruit volgen de hypothesen dat met name diegenen op de Centrum Democraten stemmen die:

3a. werkloos zijn,

3b. anderszins van een sociale uitkering afhankelijk zijn,

3c. voorheen niet mochten stemmen,

3d. voorheen niet wilden stemmen.

Op grond van de theorie van de symbolische belangen zou men evenwel ook kunnen veronderstellen dat degenen die in de grote steden van het westen des lands leven, in grotere mate aan sociale desintegratie onderhevig zijn dan degenen die in minder grote steden in de rest van het land wonen. Als men de inter-, en intraprovinciale migratiecijfers als geldige indicatoren voor de mate van sociale desintegratie mag beschouwen, dan is het zo dat de sociale desintegratie in de westelijke provincies groter is dan in de overige provincies (CBS, 1993). Daarnaast kan men beargumenteren dat de procentuele aanwezigheid van allochtone nieuwkomers ook een indicator is voor sociale desintegratie, zolang het nog zo is dat er geen sprake is van sociale integratie van autochtonen en allochtonen. Ook op grond van deze indicator is het zo dat de sociale desintegratie het grootst is in de grote steden in het westen van het land, omdat meer dan 75 procent van de allochtone nieuwkomers aldaar verblijft. Maar men kan ook beargumenteren dat de aanwezigheid van allochtone nieuwkomers er toe leidt dat zij juist in deze gebieden door autochtonen worden beschouwd als concurrenten in allerlei opzichten. Mogelijkerwijs voelen met name de mensen die in de nabijheid van allochtone nieuwkomers wonen, zich door hen in economisch opzicht bedreigd. Aldus geformuleerd volgen uit de theorie van de economische belangen dezelfde hypothesen als uit de symbolische-belangentheorie, namelijk dat met name:

4a. diegenen die in grote steden wonen

4b. en diegenen die in de westelijke provincies wonen op de Centrum Democraten stemmen.

Daarenboven is het mogelijk dat bepaalde combinaties van de bovenstaande hypothesen een verklaring kunnen bieden voor het stemmen op de Centrum Democraten. Men denke dan met name aan diegenen die op grond van zowel economische als symbolische belangen op de Centrum Democraten stemmen. Dat zou mogelijkerwijs kunnen gelden voor bijvoorbeeld onkerkelijke handarbei-

ders en onkerkelijke kleine zelfstandigen, voor jonge uitkeringsgerechtigden in de grote steden. Dit zou evenwel tot een onoverzichtelijke hoeveelheid van hypothesen leiden die lang niet allemaal plausibel zijn. In het kader van deze studie laten we al deze hypothesen vooralsnog buiten beschouwing.

5. Data en meetinstrumenten

Data zijn ontleend aan het Nederlands Instituut voor de Publieke Opinie en het Marktonderzoek. Ook voor andere doeleinden is een databestand samengesteld op grond van 1067 onafhankelijke surveys die in de periode van 1962 tot en met 1991 wekelijks zijn gehouden onder in totaal 1.050.189 respondenten (Eisinga & Felling, 1992). Daaraan toegevoegd zijn de 52 weeksurveys die zijn gehouden in het jaar 1992 (N=49.989).

Deze surveys bevatten een aantal standaardvragen: sekse, leeftijd, kerklidmaatschap, partijkeuze bij de (vorige en de komende) verkiezingen, links-rechts-zelfplaatsing, opleiding, inkomen, arbeidsrelatie, provincie, gemeente en urbanisatiegraad. Deze secundaire gegevens worden wekelijks verzameld en als kwartaalbestanden geïntegreerd en aangeboden voor publiekelijk gebruik. Deze gegevens lenen zich ten minste gedeeltelijk voor het toetsen van de bovenstaande hypothesen. Feitelijk zijn we niet direct in staat om de hypothesen 1a en 1b te toetsen omdat de beroepsgroep van de respondenten niet exact bekend is. Evenmin zijn we in staat om de hypothesen 2b en 2d te toetsen omdat daarvoor eenvoudig de gegevens ontbreken.

Uit dit bestand zijn die surveys geselecteerd waarin stemmen op de CP/CD werd aangeboden als antwoordalternatief bij de vraag op welke partij de respondent zou stemmen als er verkiezingen voor de Tweede Kamer zouden worden gehouden. Dit betreft de surveys die gehouden zijn in week 33 van 1982 tot en met week 13 van 1987; en daarna de surveys gehouden van week 34 in 1989 tot en met week 53 van 1992. Daaruit resulteerde een ongewogen bestand van 441.657 mensen. Teneinde dit bestand te doen lijken op de (combinaties van de) kenmerken leeftijd en sekse, zoals we die in de nationale verdelingen kennen, zijn de afzonderlijke steekproeven gewogen op grond van de gegevens van de dichtsbijliggende peildatum. Daaruit resulteerde een gewogen bestand van 433.616 mensen. Voor meer informatie verwijzen we naar Eisinga en Felling (1992).

Dit totale bestand is met het oog op de onderzoeksvragen verdeeld in vier periodes. De eerste periode benoemen we als de eerste electorale golf die zich voltrok in de periode vanaf het derde kwartaal van 1982 tot en met het eerste kwartaal van 1984. De tweede periode noemen we de eerste electorale neer-

gang die zich voltrok in de periode van het tweede kwartaal van 1984 tot en met het eerste kwartaal van 1985. De derde periode benoemen we als de periode van stabiele marginaliteit, hetgeen het geval was vanaf het tweede kwartaal van 1985 tot en met eerste kwartaal van 1991. En de vierde periode benoemen we als de tweede electorale golf die zich voltrok vanaf het tweede kwartaal van 1991 tot en met het laatste kwartaal van 1992.

6. Analyses

Met het oog op de eerste onderzoeksvraag met betrekking tot het algemene sociologische profiel van het electoraat van de CP/CD in de periode van 1982 tot en met 1992, verrichten we logit-analyses. De resultaten daarvan staan in tabel 1.

Tabel 1. Bivariate loglineaire (deviatie-)parameters van sociologische kenmerken tegen stemvoorkoor voor CP/CD

	alg	periode ¹ 1	verschillen tussen perioden		
			2 - 1	3 - 2	4 - 3
<i>Leeftijd</i>					
18-24	0,173	0,215	0,043	-0,125	-0,047
25-34	-0,041	0,011	0,009	-0,102	-0,031
35-44	-0,085	-0,020	-0,096	-0,010	0,049
45-54	-0,086	0,167	-0,134	0,030	0,017
55-64	0,018	-0,059	0,025	0,128	-0,024
65+	-0,152	-0,315	0,153	0,078	0,037
L2=41.744 vg=15 p=0,000					
<i>Geslacht</i>					
man	0,187	0,185	0,013	-0,010	-0,010
vrouw	-0,187	-0,185	-0,013	0,010	0,010
L2=0,4844 vg=3 p=0,922					
<i>Opleiding</i>					
<18	0,179	0,151	0,032	0,010	-0,004
>18	-0,179	-0,151	-0,032	-0,010	0,004
L2=3.113 vg=3 p=0,375					

Tabel 1. Vervolg

	alg	periode ¹ 1	verschillen tussen perioden		
			2 - 1	3 - 2	4 - 3
<i>Inkomen</i>					
<fl 1830 pm	0,184	0,142	0,098	-0,029	-0,068
fl 1830-2880 pm	0,083	0,069	-0,078	0,131	0,029
>fl 2880 pm	-0,210	-0,183	0,048	0,124	-0,003
geen antwoord	-0,057	-0,027	-0,069	0,022	0,043
L2=17.257 vg=9 p=0,045					
<i>Arbeidspositie</i>					
loondienst bedrijf	-0,084	0,169	-0,290	-0,136	0,130
loondienst overheid	-0,350	-0,063	-0,283	-0,178	0,057
zelfstandig	-0,198	0,051	-0,191	-0,144	-0,136
werkloos	0,323	0,623	-0,337	-0,120	0,051
AOW	-0,223	-0,161	-0,142	0,033	0,111
WAO	0,235	0,502	-0,428	0,030	0,156
huisvrouw	-0,454	-0,303	-0,166	-0,123	0,139
student	-0,574	-0,293	-0,376	0,029	-0,054
werkt niet, anders	-0,249	-0,258	-0,133	0,207	0,021
geen antwoord	1,574	-0,267	2,345	0,401	-0,473
L2=33.699 vg=27 p=0,175					
<i>Kerkgenootschap</i>					
katholiek	0,043	0,056	0,034	-0,167	0,180
Nederlands hervormd	-0,002	-0,059	0,179	-0,189	0,068
gereformeerd	-0,434	-0,530	-0,020	0,296	-0,148
overig	-0,000	0,126	-0,184	0,061	-0,073
onkerkelijk	0,393	0,407	-0,009	-0,001	-0,027
L2=21,859 vg=12 p=0,039					
<i>Eerder stemgedrag</i>					
PvdA	-0,454	-0,473	0,075	-0,242	0,334
VVD	-0,399	-0,434	0,166	-0,136	-0,085
CDA	-0,933	-1,010	0,091	-0,115	0,264
Klein Links	-0,442	-0,436	0,144	-0,091	-0,274
D'66	-0,587	-0,645	0,312	-0,336	-0,032
Klein Rechts	-1,179	-1,038	-0,689	0,728	0,048
CP/CD	2,958	2,749	-0,066	0,537	-0,041
overige	0,195	0,503	-0,253	-0,207	-0,058
wilde niet	0,469	0,456	0,035	0,050	-0,153
mocht niet	0,373	0,329	0,185	-0,188	-0,003
L2=105,297 vg=27 p=0,000					

Tabel 1. Vervolg

	alg	periode ¹	verschillen tussen perioden		
		1	2 - 1	3 - 2	4 - 3
<i>Provincie</i>					
Groningen	-0,276	-0,154	-0,140	0,110	-0,288
Friesland	-0,295	-0,365	0,304	-0,412	0,192
Drenthe	-0,417	-0,633	0,450	-0,138	-0,210
Overijssel	-0,139	-0,128	-0,148	0,208	-0,015
Gelderland	-0,077	-0,121	0,088	-0,070	0,053
Utrecht	0,266	0,337	-0,079	-0,023	-0,002
Noord-Holland	0,360	0,400	-0,120	0,135	-0,070
Zuid-Holland	0,533	0,580	-0,037	0,039	-0,154
Zeeland	-0,035	-0,105	-0,183	0,337	0,155
Noord-Brabant	0,125	0,160	0,010	-0,122	0,074
Limburg	-0,044	0,032	-0,146	-0,065	0,264
L2=38,773 vg=30 p=0,131					
<i>Gemeentegrootte (in duizenden)</i>					
>400	0,628	0,595	0,037	0,142	-0,263
100-400	0,112	0,159	-0,148	0,145	-0,034
50-100	0,100	0,141	-0,151	0,207	-0,125
20- 50	-0,068	-0,056	0,061	-0,159	0,087
10- 20	-0,218	-0,207	-0,115	0,107	0,087
5- 10	-0,211	-0,309	0,189	-0,127	0,080
<5	-0,342	-0,321	0,126	-0,316	0,170
L2=41,021 vg=18 p=0,002					

1 periode 1: 82,3 – 84,1 periode 3: 85,2 – 91,1
 periode 2: 84,2 – 85,1 periode 4: 91,2 – 92,4

Met het oog op de tweede vraag met betrekking tot de trendmatige veranderingen van dit electoraat, toetsen we of de samenhang tussen het al dan niet stemmen op de CP/CD gelijk was voor de vier onderscheiden periodes. De resultaten daarvan staan eveneens in tabel 1. Het al dan niet significant zijn van de aannemelijkheidsratio geeft aan of er al dan niet periode-effecten zijn opgetreden.

Ten behoeve van de derde vraag naar de sociologische kenmerken die de kans om op de CP/CD te stemmen verhogen, hebben we in eerste instantie logistische regressie-analyses verricht op een aselechte steekproef uit het bestand (N=4817), omdat analyses op het totale bestand buitenproportioneel veel (reken)tijd in beslag zouden nemen. Via deze exploratieve analyses hebben we getracht om het best passende model vast te stellen. Via een selectieprocedure hebben we stap-

gewijs die predictoren toegevoegd aan het model die de fit van het model het meest significant verbeterden. De resultaten daarvan staan in tabel 2.

Tabel 2. Testresultaten stapsgewijze logistische regressie (N=4817)

	-2 log likelihood	afname chi2	vg
Startmodel (alleen intercept)	6886,0		
Gemeentegrootte	6463,1	422,9	6
Eerder stemgedrag	6197,5	265,6	2
Arbeidspositie	5938,1	259,4	10
Provincie	5795,8	142,3	11
Geslacht	5691,6	104,2	1
Opleiding	5585,3	106,3	1
Kerkgenootschap	5499,2	86,1	4
Leeftijd	5442,0	57,2	5
Inkomen	5417,3	24,7	3
Arbeidspositie x opleiding	5396,4	20,9	10

Daaruit blijkt dat toevoeging van alle beschikbare predictoren leidt tot een significante daling van de Chi-kwadraat. Daarenboven blijkt toevoeging van een combinatie van predictoren, namelijk tussen klasse en opleiding, te leiden tot een significante daling van de Chi-kwadraat.

Deze laatste bevinding impliceert dat er sprake is van interactie tussen het toebehoren tot een beroepsgroep en de opleiding die men genoten heeft. Deze significante interactieterm rechtvaardigt de herspecificatie van de beroepsgroepen: binnen elke beroepsgroep kunnen we een onderscheid maken tussen enerzijds mensen die een opleiding hebben gevolgd tot de leerplichtige leeftijd en anderzijds mensen die na het passeren van de leerplichtige leeftijd hebben doorgeleerd. Dit is van belang omdat we aldus wel in staat zijn om hypothese 1a en 1b, zij het indirect, te toetsen. Het aldus bepaalde model gebruiken we om per onderscheiden periode de parameters van dit model voor de totale onderzoekspopulatie te schatten. Deze resultaten staan in tabel 3.

Tabel 3. Logistische regressie parameters van CP/CD-stemmen op sociaal-structurele kenmerken per periode

Perioden ¹	1		2		3		4		
	b	exp(b)	b	Exp(b)	b	Exp(b)	b	Exp(b)	
<i>Leeftijd</i>									
18-24	0,31*	1,37	0,87*	2,38	0,66*	1,93	0,59*	1,81	
25-34	0,00	1,00	0,13	1,13	-0,03	0,97	-0,20*	0,82	
35-44	0,06	1,07	-0,21	0,81	-0,18	0,83	-0,15	0,87	
45-54	0,41*	1,50	-0,03	0,97	0,08	1,08	0,11	1,11	
55-64	-0,17	0,84	-0,29*	0,75	-0,08	0,93	-0,08	0,92	
65+	-0,61*	0,55	-0,46*	0,63	-0,45*	0,64	-0,85*	0,43	
<i>Geslacht</i>									
man	0,33*	1,39	0,53*	1,69	0,40*	1,49	0,43*	1,53	
vrouw	-0,33*	0,72	-0,53*	0,59	-0,40*	0,67	-0,43*	0,65	
<i>Inkomen</i>									
<fl 1830 pm	-0,24*	1,27	0,26*	1,30	0,31*	1,36	0,27*	1,31	
fl 1830-2880	0,05	1,05	-0,13	0,88	0,11	1,12	0,15*	1,16	
>fl 2880 pm	-0,39*	0,68	-0,15	0,86	-0,49*	0,61	-0,56*	0,57	
geen antwoord	0,10	1,11	0,02	1,02	0,07	1,08	0,14	1,15	
<i>Arbeidspositie x opleiding</i>									
loondienst bedrijf	<18	0,46*	1,58	0,70*	2,01	0,42*	1,52	0,50*	1,65
	≥18	0,01	1,01	-0,55	0,58	-0,75*	0,47	-0,50*	0,61
loondienst overheid	<18	0,45*	1,56	0,63	1,88	0,31	1,36	0,00	1,00
	≥18	-0,58*	0,56	-1,04*	0,35	-1,19*	0,31	-0,78*	0,46
zelfstandig	<18	0,87*	2,39	0,83	2,29	0,93*	2,52	0,13	1,14
	≥18	-0,97	0,38	0,22	1,24	-0,92*	0,40	-0,84*	0,43
werkloos	<18	1,14*	3,14	1,03*	2,81	0,78*	2,18	1,04*	2,82
	≥18	0,34	1,40	-0,20	0,82	-0,53*	0,59	0,01	1,01
AOW	<18	0,13	1,14	0,37	1,44	0,36	1,43	0,46*	1,58
	≥18	0,34	1,41	0,18	1,19	0,34	1,41	0,00	1,00
WAO	<18	0,94*	2,56	0,76	2,14	0,76*	2,13	0,73*	2,07
	≥18	0,17	1,19	0,74	2,09	0,19	1,21	0,56*	1,75
huisvrouw	<18	0,24	1,27	0,70	2,01	0,30*	1,36	0,51*	1,66
	≥18	-2,00*	0,14	0,55	1,73	-0,17	0,84	-0,73*	0,48
student	<18	-1,30*	0,27	-1,83*	0,16	-1,73*	0,18	-1,89*	0,15
	≥18	0,06	1,06	0,94	2,56	0,32	1,38	0,54	1,72
werkt niet, anders	<18	0,16	1,17	-4,02	0,02	0,59	1,80	0,27	1,32
	≥18	-0,43*	0,65						
<i>vraag niet opgenomen²</i>									
<i>Eerder gestemd</i>									
wilde niet	0,70*	2,01	0,48*	1,62	0,62*	1,86	0,44*	1,56	
mocht niet	0,15	1,16	0,12	1,12	0,03	1,03	0,22	1,25	
wel gestemd	-0,85*	0,43	-0,60*	0,55	-0,65*	0,52	-0,67*	0,51	
<i>Kerkgenootschap</i>									
katholiek	0,15	1,16	0,29*	1,34	-0,05	0,96	0,14	1,15	
Nederlands hervormd	0,00	1,00	0,41*	1,50	-0,03	0,98	0,09	1,10	
gereformeerd	-0,78*	0,46	-0,96*	0,38	-0,25	0,78	-0,49*	0,61	
overig	0,06	1,06	-0,28	0,75	-0,29	0,75	-0,42*	0,66	
onkerkelijk	0,57*	1,77	0,55*	1,74	0,61*	1,84	0,68*	1,98	

Tabel 3. Vervolg

Perioden ¹	1		2		3		4	
	b	exp(b)	b	Exp(b)	b	Exp(b)	b	Exp(b)
<i>Provincie</i>								
Groningen	-0,32	0,72	-0,34	0,71	-0,48	0,62	-1,04*	0,36
Friesland	-0,57	0,57	0,06	1,06	-1,06*	0,35	-0,64*	0,53
Drenthe	-1,18*	0,31	-0,91	0,40	-0,63	0,53	-1,02*	0,36
Overijssel	-0,26	0,77	-0,35	0,71	-0,27	0,76	-0,26	0,77
Gelderland	-0,27	0,77	0,10	1,11	-0,16	0,85	-0,06	0,94
Utrecht	0,72*	2,06	0,53*	1,69	0,43*	1,53	0,56*	1,76
Noord-Holland	0,45*	1,56	0,14	1,15	0,27*	1,31	0,30*	1,35
Zuid-Holland	0,88*	2,42	0,66*	1,94	0,67*	1,95	0,72*	2,05
Zeeland	0,09	1,10	-0,45	0,64	0,37	1,44	0,43*	1,53
Noord-Brabant	0,45*	1,57	0,54*	1,72	0,21	1,23	0,24	1,27
Limburg	-0,01	0,99	0,02	1,02	-0,15	0,86	0,30	1,35
Flevoland ¹					0,81*	2,25	0,47	1,60
<i>Gemeentegrootte (in duizenden)</i>								
>400	0,72*	2,05	1,08*	1,01	1,04*	2,84	0,59*	1,80
100-400	0,30*	1,36	0,01	0,97	0,44*	1,56	0,37*	1,45
50-100	0,20*	1,22	-0,03	1,01	0,33*	1,39	0,04	1,04
20- 50	0,00	1,00	0,01	0,58	-0,18	0,84	-0,13	0,88
10- 20	-0,31*	0,74	-0,54*	0,81	-0,32*	0,73	-0,22	0,80
5- 10	-0,47*	0,63	-0,22	0,01	-0,34	0,71	-0,19	0,83
<5	-0,44	0,64	-0,31	0,73	-0,98	0,38	-0,46	0,63

* $t \geq \pm 1,96$

1 periode 1: 82,3 - 84,1 periode 3: 85,2 - 91,1

periode 2: 84,2 - 85,1 periode 4: 91,2 - 92,4

2 Naar sociale klasse werd door NIPO voor het eerst gevraagd in week 37 van 1983 en daarna in iedere survey.

3 Tot en met week 26 van 1986 zijn de inwoners van Flevoland door NIPO opgevat als wonende in de provincie Gelderland.

7. Resultaten

Ter beantwoording van de *eerste vraag*, naar het algemene sociologische profiel van de CP/CD-stemmers, bezien we de resultaten in tabel 1, in de kolom alg (=algemeen sociologisch profiel). De desbetreffende parameters resulteren uit de logit analyses. Deze parameters geven aan dat CP/CD-stemmers in de betreffende categorie, in vergelijking met andere categorieën van de desbetreffende variabele, relatief onder-, of oververtegenwoordigd zijn in de periode 1982-1992.

Uit de resultaten blijkt dat het electoraat van deze partij vooral een grootstedelijk verschijnsel is: we treffen dit electoraat met name aan in de grote steden met meer dan 400.000 inwoners, maar ook in de steden die tussen de 50.000 en 400.000 inwoners herbergen. Daarenboven blijkt het electoraat van deze par-

tijen vooral te vinden te zijn in de westelijke provincies: met name in Zuid-Holland, gevolgd door Noord-Holland en Utrecht. Een enigszins verrassende bevinding is wellicht dat dit electoraat ook relatief veel voorkomt in Noord-Brabant.

Wat sekse betreft, blijkt dat CP/CD-stemmers veel voorkomen bij mannen, veel meer dan bij vrouwen. Wat leeftijd betreft, blijkt dat CP/CD-stemmers veel voorkomen bij jongeren met name in de leeftijd van 18 tot en met 24 hetgeen eveneens, zij het in mindere mate, geldt voor mensen op middelbare leeftijd (van 45 tot en met 64). Voorts treffen we CP/CD-stemmers vooral aan bij mensen die voor de leeftijd van 18 jaar hun schoolopleiding hebben beëindigd. Ook blijkt dat CP/CD-stemmers veel voorkomen in de lagere inkomensgroepen, die tot 1830 gulden per maand ontvangen, hetgeen op zich niet zo verrassend is. Verrassender is het gegeven dat we ook onder de modale inkomens, die tussen 1830 gulden en 2880 gulden ontvangen, relatief veel CP/CD-stemmers tegenkomen. Wat arbeidsposities betreft is het electoraat van de CP/CD weinig geprofileerd, op het eerste gezicht: geen van de beroepsgroepen blijkt oververtegenwoordigd te zijn. Daarentegen blijkt evenwel dat CP/CD-stemmers veel voorkomen onder met name werklozen en onder mensen die een WAO-uitkering ontvangen. Wanneer we de geloofsgemeenschappen in ogenschouw nemen, blijkt dat we vooral onder degenen die de kerken de rug hebben toegekeerd veel CP/CD-stemmers aantreffen. Tot slot bezien we de politieke herkomst van dit electoraat. Deze variabele bevat informatie over de politieke partij waarop de respondenten bij een vorige verkiezing zeggen te hebben gestemd. Uit de resultaten blijkt dat CP/CD-stemmers vooral voorkomen onder diegenen die ook bij vorige verkiezingen reeds op de CP/CD stemden, wat wijst op een betrekkelijk trouw electoraat. Daarnaast treffen we evenwel relatief veel CP/CD-stemmers aan onder kiezers die voorheen geen gebruik hadden gemaakt van hun stemrecht, alsook onder kiezers die voorheen nog niet mochten stemmen omdat zij de kiesgerechtigde leeftijd nog niet hadden bereikt. Een laatste opmerkelijk gegeven is dat CP/CD-stemmers ook veel voorkomen onder mensen die voorheen op een andere dan een van de gevestigde partijen hadden gestemd.

Ter beantwoording van de *tweede vraag* bezien we met betrekking tot welke kenmerken het sociologische profiel van het CP/CD electoraat trendmatige veranderingen heeft ondergaan in de vier onderscheiden periodes. Uit deze analyse blijkt dat er wat betreft de kenmerken: provincie, sekse, opleiding en arbeidspositie geen verschillen zijn opgetreden. Ten aanzien van de kenmerken grootte woonplaats, leeftijd, inkomen, het al dan niet toebehoren tot een geloofsgemeenschap en politieke herkomst zijn wel periode-effecten opgetreden. De betreffende parameters staan in tabel 1, in de kolommen 'periode 1' tot en

met 'periode 4-3'. De parameter in de kolom 'periode 1' geeft aan dat CP/CD-stemmers in deze periode relatief veel voorkwamen in de desbetreffende categorie. De parameter in de kolom daarnaast kan worden geïnterpreteerd als de afwijking van de voorgaande parameter behorende bij de betreffende categorie. Aldus kunnen trendmatige veranderingen binnen het electoraat worden opgespoord.

Wat betreft de grootte van de woonplaats kunnen we constateren dat het grootstedelijke karakter van het CP/CD electoraat in de loop van de jaren enigszins is veranderd in die zin dat deze partij ook in kleinere gemeentes enige toestroom heeft gekend. Dit is het duidelijkst waarneembaar in de periode van de tweede electorale golf (periode 4). We constateren in deze periode dat de oververtegenwoordiging van mensen die woonachtig zijn in de grote steden enigszins is afgenomen ten gunste van mensen die woonachtig zijn in dorpen die zo'n 5000 tot 20.000 inwoners herbergen, hoewel deze dorpelingen nog steeds ondervertegenwoordigd zijn.

Wat de leeftijdssamenstelling betreft, constateren we dat het jeugdige karakter van dit electoraat (18-24 jarigen) eveneens in de loop der tijd is afgenomen, met name in de periode van de stabiele marginaliteit (periode 3) alsook in de periode van de tweede electorale golf (periode 4). Deze beide periodes laten een toestroom zien van oudere leeftijdscategorieën (45-55 jarigen en 65-plussers). Tegelijk constateren we evenwel dat deze categorieën desondanks (nog) niet oververtegenwoordigd zijn in dit electoraat.

Ten aanzien van de inkomensgroepen constateren we ook interessante verschuivingen. Terwijl over de hele periode gesteld kan worden dat het electoraat gedomineerd wordt door de lagere inkomensgroepen, zien we dat deze oververtegenwoordiging met name in de periode van stabiele marginaliteit (periode 3) alsook in de tweede electorale golf (periode 4) afneemt ten gunste van de modale inkomensgroepen.

Wat betreft het al dan niet toebehoren tot een geloofsgemeenschap, constateren we dat het algemene onkerkelijke karakter van het CP/CD-electoraat aan dominantie heeft ingeboet, eveneens in de periode van de tweede electorale golf (periode 4), ogenschijnlijk vooral ten gunste van de katholieken die wat sterker oververtegenwoordigd zijn geraakt in dit electoraat.

Ten aanzien van de politieke herkomst van dit electoraat merkten we op dat het in het algemeen gekenmerkt wordt door trouwe stemmers, maar daarnaast door electorale nieuwkomers en mensen in de marges van het electoraat. Dit marginale karakter is eveneens afgenomen, in het bijzonder in de periode van de tweede electorale golf (periode 4) en wel ten gunste van kiezers die voorheen op de PVDA of het CDA stemden. Daarnaast oefent de CD recentelijk ook enige aantrekkingskracht uit op stemmers die voorheen op de kleine confessio-

nele partijen stemden. Desalniettemin zijn de laatstgenoemden nog sterk ondervertegenwoordigd onder CP/CD-stemmers.

Ter beantwoording van de *derde vraag*, nemen we de resultaten van de logistische regressieanalyses in beschouwing. Deze staan in tabel 3. We besteden met name aandacht aan de exponent van de b-coëfficiënten (Exp(b)). Deze geeft aan hoeveel groter of kleiner de kans is om op de CP/CD te stemmen dan de algemene kans om op deze partij(en) te stemmen, indien men tot de betreffende categorie behoort, onder controle van de overige variabelen. Het al dan niet significant zijn van deze coëfficiënten is gebaseerd op de b/se coëfficiënt. In navolging van Kuehnel, Jagodzinsky en Terwey (1989) hanteren we als criterium dat deze groter dan 1,96 dient te zijn om van een significant effect te spreken. Gelet op de enorme hoeveelheid parameters, zullen we vooral die informatie onder de aandacht brengen die van belang is voor de gestelde hypothesen.

De hypothesen 1a en 1b zijn afgeleid uit de zogenoemde economische-belangentheorie. Zij hebben betrekking op de specifieke beroepsgroepen die zich tot de CP/CD aangetrokken zouden voelen: kleine zelfstandigen en handarbeiders. Uit tabel 3 blijkt dat zelfstandigen die voor de leeftijd van achttien jaar hun opleiding hadden afgesloten met name in de periode van de eerste electorale golf alsook in de periode van de stabiele marginaliteit een significant grotere kans hadden om op deze partij(en) te stemmen. Ook in de andere twee periodes was deze kans groter dan de algemene kans. Maar in die periodes zijn de betreffende parameters niet significant. Dit geldt in het geheel niet voor de zelfstandigen die een hogere opleiding hebben genoten. De handarbeiders die worden genoemd in hypothese 1b, worden wellicht het best benaderd door de categorie mensen die bij een bedrijf in loondienst werken en voor de leeftijd van achttien hun opleiding hadden afgesloten. Voor hen geldt dat zij in alle periodes een significant grotere kans hadden om op de CP/CD te stemmen.⁸ Op grond van deze bevindingen stellen we dat de hypothesen 1a en 1b vooralsnog niet gefalsificeerd zijn.

De hypothesen 2a tot en met 2d zijn afgeleid uit de zogenoemde symbolische-belangentheorie. Zij hebben betrekking op het al dan niet lid zijn van intermediaire maatschappelijke organisaties. Ten aanzien daarvan stelden we dat we hypothese 2b en 2d niet konden toetsen. Ten aanzien hypothese 2a geldt dat jongeren, in de leeftijd van 18 tot en met 24, in alle periodes een aanzienlijk grotere kans hadden om op de CP/CD te stemmen dan de algemene kans. Hetzelfde geldt in alle onderzochte periodes voor de onkerkelijken. Op grond van deze bevindingen menen we dat de hypothesen 2a en 2c vooralsnog niet gefalsificeerd zijn.

De hypothesen 3a tot en met 3d zijn eveneens afgeleid uit de symbolische-

belangentheorie. Deze hypothesen hebben betrekking op het al dan niet vrijwillig verkeren in de marges van het maatschappelijke leven (hypothese 3a en 3b) of van het politieke leven (hypothese 3c en 3d). Uit de resultaten blijkt dat zowel werklozen alsook zij die een WAO-uitkering ontvangen, maar enkel degenen die voor de leeftijd van 18 jaar hun schoolopleiding hadden voltooid, in alle periodes een grotere kans hadden om op de CP/CD te stemmen. Vervolgens blijkt dat zij die bij de voorgaande verkiezingen hadden gemeend het politieke systeem de rug toe te moeten keren, in alle periodes een grotere kans hadden om op de CP/CD te stemmen. Dit geldt in geen van de periodes voor de jongeren die voor het eerst mochten stemmen. Op grond van deze bevindingen menen we dat de hypothesen 3a, 3b en 3d vooralsnog niet gefalsificeerd zijn, terwijl hypothese 3c verworpen dient te worden.

De hypothesen 4a en 4b zijn afgeleid uit zowel de symbolische als de economische-belangentheorie. Zij hebben betrekking op de mate van sociale desintegratie en economische dreiging of concurrentie die zou heersen in de grootstedelijke gebieden van de westelijke provincies. Uit de resultaten blijkt dat de mensen die woonachtig zijn in de provincies Utrecht en Zuid-Holland in alle onderzochte periodes een grotere kans hadden om op de CP/CD te stemmen dan de algemene kans. Hetzelfde geldt voor de mensen woonachtig in Noord-Holland, met uitzondering van de periode van de eerste electorale neergang. Soortgelijke resultaten treffen we aan wanneer we de omvang van de woonplaatsen in beschouwing nemen. Het blijkt dat mensen die in grote steden wonen (van meer dan 400.000 inwoners) in alle onderzochte periodes meer kans hadden om op de CP/CD te stemmen dan de algemene kans. Hetzelfde geldt in grote lijnen voor de mensen die in steden met 100.000 tot 400.000 inwoners woonden, met uitzondering van de periode van de eerste electorale neergang. Op grond van deze bevindingen stellen we dat de hypothesen 4a en 4b vooralsnog niet gefalsificeerd zijn.

Benevens de toetsing van de gestelde hypothesen, hebben de analyses tot resultaten geleid waarvoor we geen hypothesen opgesteld hadden. De meest opmerkelijke bevinding is wel dat mannen, in alle onderzochte periodes en onder controle van relevant geachte predictoren, zo'n grote kans hadden om op deze extreem-rechtse partij te stemmen. Daarnaast kunnen we constateren dat de lagere inkomensgroepen eveneens in de vier onderzochte periodes een grotere kans hadden om hun extreem-rechtse politieke voorkeur uit te spreken. Zij kregen in de periode van de tweede electorale golf gezelschap van de modale inkomensgroepen. De periode van de tweede electorale golf is om nog enkele redenen interessant omdat daarin ook voor mensen die een AOW-uitkering ontvangen en lager opgeleid zijn; alsook voor mensen die een WAO-uitkering ont-

vangen en hoger opgeleid zijn; en ten slotte voor huisvrouwen die lager opgeleid zijn een grotere kans bestond om op de CD te stemmen.

8. Conclusies en discussie

In deze bijdrage hebben we op grond van secundaire data geprobeerd om empirische uitspraken te doen over het electoraat van de CP/CD in de periode 1982-1992. Het gebruik van secundaire data legt onderzoekers vrijwel altijd beperkingen op. Daarom hebben we niet alle hypothesen kunnen toetsen. Indien we primaire data hadden gehad, hadden we misschien meer hypothesen ook diepgaander kunnen toetsen. Met name informatie over de motieven om op deze partij(en) te stemmen ontbreekt in deze secundaire data. Desalniettemin stellen we vast dat deze secundaire gegevens voldoende zijn om een betrekkelijk gedetailleerd beeld van het bedoelde electoraat te schetsen.

We stelden allereerst het algemene sociologische profiel vast van het electoraat van de Centrum Partij respectievelijk van de Centrum Democraten over de periode 1982-1992. Dit profiel bleek enkele uitgesproken kenmerken te bevatten. CP/CD-stemmers troffen we vooral aan onder mensen die in grote steden wonen, in de westelijke provincies, vooral onder mannen, vooral onder jongeren van 18-24 jaar, vooral onder mensen die voor de leeftijd van achttien jaar hun schoolopleiding hadden afgesloten, vooral in de lagere inkomensgroepen, veelal onder werklozen maar ook onder WAO-ers en vooral onder onkerkelijken. Dit profiel is wellicht niet zo verrassend, gelet op eerdere bevindingen (De Hond, 1983; De Hond in NRC Handelsblad, april 1993).

Verrassender zijn de trendmatige veranderingen binnen dit electoraat, die we als tweede vraag aan de orde stelden. We constateerden dat bepaalde categorieën in de loop der tijd, maar met name ten tijde van de nog voortgaande tweede electorale golf eveneens in toenemende mate hun voorkeur voor de CD zijn gaan uitspreken: ook mensen uit kleinere dorpen, mensen van middelbare leeftijd en 65-plussers, ook de modale inkomensgroepen, katholieken, en mensen die voorheen stemden op de gevestigde politieke partijen (zoals PVDA, CDA en de kleine confessionele partijen). Deze veranderingen kunnen wellicht geïnterpreteerd worden als een electorale penetratie van de Centrum Democraten: de partij vindt nu ook buiten haar trouwe aanhang enig gehoor. Het is de vraag of deze electorale penetratie reden is voor publieke bezorgdheid. De bestuurders van de Centrum Democraten zijn er recentelijk immers (weer) toe overgegaan om hun onenigheden via de rechter te beslechten, wat na de eerste electorale golf heeft geleid tot de direct daarop volgende electorale neergang.

Ten derde stelden we de vraag aan de orde in hoeverre het behoren tot be-

paalde sociale categorieën de kans vergroot om op de CP/CD te stemmen. Ten aanzien van deze vraag leidden we een aantal hypotheses af uit twee belangrijke theorieën: ten eerste een theorie waarmee het electoraat van de CP/CD verklaard wordt op grond van (bedreigde) economische belangen en ten tweede een theorie waarmee dit electoraat wordt verklaard op grond van symbolische belangen.

Uit dit onderzoek bleek dat zelfstandigen met een lagere opleiding (overwegend kleine zelfstandigen) alsook mensen met een lagere opleiding die in loondienst van een bedrijf werken (overwegend handarbeiders) een grote kans hebben om een stem op de CP/CD uit te brengen (hypothese 1a en 1b). We veronderstellen dat deze categorieën vooral economische belangen hebben om op deze partij te stemmen. Deze categorieën voelen zich wellicht bedreigd door de etnische minderheden waarmee zij al dan niet direct concurreren om allerlei schaarse goederen. Wellicht om deze reden voelen zij zich aangesproken door de CP/CD die immers al sinds jaar en dag roept om de remigratie van allerlei migranten en ook anderszins appelleert aan vreemdelingenhaat.⁹

Voorts bleek dat een aantal categorieën die beschouwd mogen worden als (nog) niet sociaal geïntegreerd (hypothese 2a: jongeren), of als in bepaalde mate sociaal gedesintegreerd (hypothese 2c: onkerkelijken, hypothese 3a: werklozen, hypothese 3b: WAO-ers, hypothese 3d: niet-stemmers of wellicht protest-stemmers) een grote kans hebben om op de Centrum Democraten te stemmen. We veronderstellen dat deze categorieën vooral symbolische belangen hebben om op deze partij te stemmen: zij zouden behoefte hebben aan nieuwe integratiekaders. Daaraan wordt door de politieke propaganda van de CP/CD, overigens veelal impliciet, geappelleerd met nationalistische slogans. Evenzeer plausibel is de mogelijkheid dat deze sociologische categorieën op de CD stemmen om hun protest tegen het politieke bestel kenbaar te maken alsook de mogelijkheid dat zij zich eveneens bedreigd voelen door etnische minderheden. Over hun motieven kunnen we evenwel geen uitsluitsel bieden bij gebrek aan data.

Ook troffen we een aantal categorieën aan (hypothese 4a: mensen in de grote steden, hypothese 4b: mensen in het westen des lands) die zowel op grond van economische als symbolische belangen op deze partij zouden stemmen. Natuurlijk is het heel wel mogelijk dat al deze categorieën op grond van een mix van motieven besluiten om op de CP/CD te stemmen. Deze mix bestaat wellicht uit een combinatie van vreemdelingenhaat en nationalisme, in dit geval etnocentrisme, waarvan in eerdere studies is aangetoond dat het een belangrijk motief is om op extreem-rechtse partijen te stemmen.

Daarnaast troffen we ook nog andere categorieën aan die een grote kans hadden om op de CP/CD te stemmen en wel met name ten tijde van de tweede

electorale golf: AOW-ers met een lagere opleiding, WAO-ers in het algemeen en huisvrouwen met een lagere opleiding. Het is de vraag of deze categorieën (ook) economische belangen hebben om op deze partij te stemmen als we mogen veronderstellen dat dergelijke belangen zijn gewaarborgd in het kader van de sociale zekerheidswetgeving in Nederland. Hun politieke voorkeur kan wellicht beter verklaard worden met de symbolische-belangentheorie: het is immers zo dat al deze categorieën in zekere zin min of meer sociaal gedesintegreerd zijn (geraakt). Op grond daarvan is het mogelijk dat ook zij behoefte hebben aan nieuwe symbolische integratiekaders.

Wanneer we beide theorieën over het extreem-rechtse electoraat evalueren op grond van deze bevindingen, dan moeten we concluderen dat beiden zijn bekrachtigd. Uit beide theorieën hebben we hypothesen afgeleid met betrekking tot de sociologische categorieën die op de CP/CD stemmen, die vooralsnog niet verworpen hoeven te worden.

Ons is gebleken dat de theorie van de symbolische belangen informatiever is dan de theorie van de economische belangen. De eerstgenoemde theorie heeft ons op het spoor gezet om naar een groter aantal min of meer sociaal gedesintegreerde sociologische categorieën te zoeken waarvan uit eerder onderzoek niet expliciet was gebleken dat zij tot het electoraat van de CP/CD behoorden. Deze notie van sociale desintegratie is zeker van belang voor andere onderzoekers die in staat zijn om primaire data te verzamelen. Deze onderzoekers zouden ook specifiekere kunnen toetsen op grond van welke motieven de genoemde categorieën op de Centrum Democraten stemmen. Ten aanzien daarvan hebben we met deze secundaire gegevens enkel veronderstellingen kunnen opperen die nader onderzocht zouden moeten worden.

Noten

1. Dergelijke uitschieters in een bepaalde week zijn in figuur 1 niet te zien omdat daarin de kwartaalgemiddelden staan. Overigens blijkt uit figuur 1 dat het percentage mensen dat in de afgelopen tien jaar bij enige verkiezing daadwerkelijk op de CP/CD heeft gestemd, steeds hoger heeft gelegen dan het percentage mensen dat daarvoor uitkomt bij een opinieonderzoek. Deze bevinding doet vermoeden dat opinieonderzoek eerder leidt tot een onderschatting dan tot een overschatting van het electoraat van deze partij(en).
2. Deze vergelijking tussen de fascistische en extreem-rechtse partijen blijkt vaak met recht te worden gemaakt (Linz, 1976; Payne, 1976; Sternhell, 1976). Ten eerste blijkt uit eerder onderzoek dat de politieke ideologie van de huidige partijen op een aantal punten overeenkomst vertoont met de programma's van de vroegere fascistische partijen zoals die 'backstage' worden ontwikkeld hetgeen ten tweede geldt voor de politieke propaganda waarvan men zich 'frontstage' bedient (Maolain, 1987; Stöss, 1990; Gysels, 1992). Ten derde blijkt dat een gedeelte van de leiding en het kader van de huidige extreem-rechtse partijen van de jaren tachtig en negentig betrokken is geweest bij de fascistische partijen van de jaren dertig (Stöss, 1990; Gress,

- 1990; Van Donselaar, 1991). Deze ideologische, propagandistische, en personele overeenkomsten tussen de toenmalige fascistische partijen en de huidige extreem-rechtse partijen werden vervat in de zogenaamde continuïteits-thesen.
3. Volledigheidshalve vermelden we dat Lipset daarna stelde dat deze partij in 1932 ook de gunst verwierf van jonge stemmers en van voormalige niet-stemmers.
 4. Volledigheidshalve vermelden we dat Bendix meende dat deze partij pas in 1932 kon profiteren van het verlies van andere burgerlijke partijen, die voorheen hadden kunnen rekenen op de steun van met name de middenklassen.
 5. Enigszins complementair aan deze theorie is de theorie van Burnham (vgl. Falter, 1991). Burnham stelt dat die kiezers die stevig waren geïntegreerd binnen de traditionele politieke partijen juist bijzonder resistent zouden zijn geweest tegen het 'fascismevirus'.
 6. Recentelijk is door Falter en Schumann (1988) geopperd dat ook degenen die sociaal gedesintegreerd zijn door hetzij geografische hetzij sociale mobiliteit zich evenzeer aangetrokken zouden voelen tot de politieke slogans van dergelijke politieke partijen.
 7. Daarnaast zijn er nog enkele andere elementen die bij al deze partijen min of meer aanwezig zijn (De Witte, Billiet & Scheepers, 1993). Die zijn evenwel niet direct relevant voor de onderhavige theorieën.
 8. Ook voor de mensen die in loondienst van de overheid werken en voor de leeftijd van achttien hun opleiding hadden voltooid, geldt dat zij wellicht handarbeiders mogen worden genoemd. Ook zij hadden vrijwel steeds een grotere kans om op de CP/CD te stemmen, maar de parameters zijn niet significant.
 9. In eerder onderzoek bleken juist deze categorieën sterk ethnocentrisch te zijn (Scheepers, Felling & Peters, 1990). Aldaar werd geconstateerd dat de ethnocentrische opinies van deze categorieën met name werden geïnduceerd door autoritarisme. In het bestek van deze studie is het helaas onmogelijk om na te gaan in hoeverre deze factor eveneens van belang is. Het lijkt evenwel zinvol om in toekomstig onderzoek hieromtrent een en ander te verdisconteren.

Literatuur

- Arendt, H. (1951). *The origins of totalitarianism*. London: Brace and Harcourt.
- Bendix, R. (1952). Social stratification and political power. *American Political Science Review*, 46, 3, 357-375.
- Beyme, K. von (1988). Right-wing extremism in post-war Europe. *West-European Politics*, 11, 2, 1-18.
- Billiet, J., Swyngedouw, M. & Carton, A. (1992). *Stemmen voor Vlaams Blok of Rossem. De kiezer zelf aan het woord*. Leuven: Interuniversitair Steunpunt Politiek Opinie-onderzoek.
- Billiet, J., Eisinga R. & Scheepers, P. (1992). Ethnocentrisme in de Lage Landen, opinies over 'eigen' en 'ander' volk in Nederland en Vlaanderen. *Sociologische Gids*, 38, 5/6, 300-323.
- Billig, M. (1978). *Fascists, a social psychological view of the National Front*. London: Harcourt Brace Jovanovich.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (1993). *Statistisch Jaarboek 1993*. Den Haag: Sdu.
- Childers, Th. (1983). *The Nazi voter. The social foundations of fascism in Germany, 1919-1933*. Chapel Hill/London: The University of North Carolina Press.
- De Witte, H., Billiet, J. & Scheepers, P. (1993). Hoe zwart is Vlaanderen? Uiterst rechtse denkbeelden in Vlaanderen. Een exploratieve studie. Ter publikatie aangeboden.
- Donselaar, J. van, Praag, C. van (1983). *Stemmen op de Centruumpartij. De opkomst van anti-vreemdelingenpartijen in Nederland*. Leiden: COMT.

- Donselaar, J. van (1991). *Fout na de oorlog. Fascistische en racistische organisaties in Nederland 1950-1990*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Eisinga, R. & Scheepers, P. (1989). *Etnocentrisme in Nederland*. Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen.
- Eisinga, R. & Felling, A. (1992). *Confessional and electoral alignments in the Netherlands 1962-1992*. Amsterdam: Steinmetz Archive.
- Elbers, F. & Fennema, M. (1993). *Racistische partijen in West-Europa*. Leiden: Stichting Burger­schapskunde/Nederlands Centrum voor Politieke Vorming.
- Falter, J.W. (1981). Radicalization of the middle class or mobilization of the unpolitical? The theories of Seymour M. Lipset and Reinhard Bendix on the electoral support of the NSDAP in the light of recent research. *Social Science Information, Theory and Methods*, 20, 2, 389-430.
- Falter, J.W. & Schumann, S. (1988). Affinity towards right-wing extremism in Western Europe. *West European Politics*, 11, 2, 96-118.
- Falter, J.W. (1991). *Hitler's wähler*. München: Verlag C.H. Beck.
- Gress, F., Jaschke, H.G. & Schoenkaes, K. (1990). *Neue Rechte und Rechtsextremismus in Europa, Bundesrepublik, Frankreich, Grossbritannien*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Gysels, H. (1992). *Het Vlaams Blok*. Leuven: Kritik.
- Hond, M. de (1983). *De opkomst van de Centrum Partij. Een onderzoek onder de aanhang van de Centrum Partij in het najaar van 1983*. Amsterdam: Interview.
- Husbands, Ch. (1991). The support for the Front National, analyses and findings. *Ethnic and Racial Studies*, 14, 3, 382-416.
- Husbands, Ch. (1984). When the bubble burst: Transient and persistent National Front supporters 1974-1979. *British Journal of Political Science*, 14, 2, 249-260.
- Kater, M. (1983). *The Nazi Party. A social profile of members and leaders 1919-1945*. Cambridge/Massachusetts: Harvard University Press.
- Klaer, K.H., Ristau, M., Schoppe, B. & Stadelmaier, M. (1989a). *Die Wähler der extremen Rechten I: Weder verharmlosen noch dämonisieren*. Bonn: Demokratische Gemeinde – Vorwaerts.
- Klaer, K.H., Ristau, M., Schoppe, B. & Stadelmaier, M. (1989b). *Die Wähler der extremen Rechten II: Die neue Rechte, die Männerparteien*. Bonn: Demokratische Gemeinde – Vorwaerts.
- Klaer, K.H., Ristau, M., Schoppe, B. & Stadelmaier, M. (1989c). *Die Wähler der extremen Rechten III: Sozialstruktur und Einstellungen von Wählern rechtsextremer Parteien*. Bonn: Demokratische Gemeinde – Vorwaerts Verlag.
- Kornhauser, W. (1960). *The politics of mass society*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Kuehnel, S., Jagodzinsky, W. & Terwey, M. (1989). Teilnehmen oder Boykottieren, ein Anwendungsbeispiel der binaeren logistischen Regression mit SPSSx. *ZA-Information*, 25, 44-75.
- Linz, J.J. (1976). Some notes toward a comparative study of fascism in sociological historical perspective. In: W. Laqueur (red.), *Fascism, a reader's guide*. Berkeley/Los Angeles: University of California Press.
- Lipset, S.M. (1960/1981). *Political man*. New Jersey: Doubleday.
- Loch, D. (1991). *Der schnelle Aufstieg des Front National. Rechtsextremismus im Frankreich der 80er Jahre*. München: Tuduv-Verlagsgesellschaft.
- Maolain, C.O. (1987). *The radical right, a world directory*. Essex: Longman House.
- Mitra, S. (1988). The National Front in France, a single-issue movement? *West European Politics*, 11, 2, 47-64.
- Payne, S.G. (1976). Fascism in Western Europe. In: W. Laqueur (red.), *Fascism, a reader's guide*. Berkeley/Los Angeles: University of California Press.
- Penninx, R. (1988). *Minderheidsvorming en emancipatie*. Alphen aan den Rijn/Brussel:

- Scheepers, P., Felling, A. & Peters, J. (1990). Social conditions, authoritarianism and ethnocentrism: A theoretical model of the early Frankfurt School updated and tested. *European Sociological Review*, 6, 1, 15-29.
- Sternhell, Z. (1976). Fascist ideology. In: W. Laqueur (red.), *Fascism, a reader's guide*. Berkeley/Los Angeles: University of California Press.
- Stöss, R. (1989). *Die extreme Rechte in der Bundesrepublik. Entwicklungen, Ursachen, Gegenmassnahmen*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Stöss, R. (1990). *Die Republikaner. Woher sie kommen, was sie wollen, wer sie wählt, was zu tun ist*. Köln: Bund Verlag.
- Swyngedouw, M., Billiet, J. & Carton, A. (1992). *Van waar komen ze, wie zijn ze? Stemgedrag en verschuivingen op 24 november 1991*. Leuven: Interuniversitair Steunpunt Politiek Opinie-onderzoek.
- Voerman, G., Lucardie, P. (1992). The extreme right in the Netherlands, the centrists and their radical rivals. *European Journal of Political Research*, 22, 35-54.